

Kuraś, Stanisław

Zaginione ustawy z czasów Władysława Jagiełły o odpowiedzialności mieszczan za zabójstwo szlachcica oraz o dorocznej pańszczyźnie kmieci

Przegląd Historyczny 66/1, 77-83

1975

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

STANISŁAW KURAŚ

Zaginione ustawy z czasów Władysława Jagiełły o odpowiedzialności mieszczan za zabójstwo szlachcica oraz o dorocznej pańszczyźnie kmieci

I

W każdym podręczniku historii prawa i państwa polskiego można przeczytać, jakoby od statutów nieszawskich sprawy o zranienie lub zabójstwo szlachcica przez mieszczanina wyjęte zostały spod sądów miejskich z pogwałceniem zasady *actor sequitur forum rei*. Pozostanie zasługą Stanisława Romana i jego pracy „Przywileje nieszawskie” zwrócenie uwagi na fakt, że powyższe dwa przypadki wyjęto spod sądownictwa miejskiego dużo wcześniej, bo już za panowania Władysława Jagiełły¹, jak świadczy wzmianka w dokumencie dla Krosna z 29 sierpnia 1420². Do tej jednej wzmianki znanej Romanowi dochodzą obecnie dwie nowe, a to dokumenty dla miasta Biecza z tej samej daty oraz dla miasta Bochni z 26 sierpnia tegoż roku³. Wszystkie trzy dokumenty są jednobrzmiące; tylko w dokumencie dla Krosna brak na końcu klauzuli zlecającej wszystkim urzędnikom przestrzeganie uprawnień miasta. Być może klauzula ta została opuszczona przez kopistę, ponieważ dokument znamy tylko z kopii.

Poważne naruszenie uprawnień miejskich połączone z naruszeniem autorytetu monarszego (pogwałcone bowiem zostały uprzednio wydawane miastom przywileje z przywilejami lokacyjnymi na czele i to bynajmniej nie w interesie monarchy, ale w interesie stanu szlacheckiego), wspomniane trzy dokumenty przedstawiają w konwencji „mitu łaskawego władcy” i zgodnie z zasadami średniowiecznej retoryki: majestat boski po to powierzył królowi zarząd królestwa i po to ozdobił go koroną, aby troszczył się o pożytek wszystkich poddanych a przede wszystkim tych, którzy służą królowi. Król więc widząc, że mieszczanie danego miasta nękani są przez szlachtę procesami sądowymi, udziela im specjalnej łaski, zezwalając na sądzenie się we własnym sądzie prawem magdeburskim *exceptis dumtaxat duobus articulis iam dudum per laudum et constitutionem Regni proclamatis, primo videlicet, ut pro vlnneribus omnium, vel cuiuscumque nobilium in civatitibus predictis illatis et secundo pro homicidio eciam nobilium perpetratores coram nobis et nostro iudicio tenebuntur respondere*.

¹ St. Roman, *Przywileje nieszawskie*, Wrocław 1957, s. 183 n. Stwierdzenie Romana nie odbiło się jednak na przedstawieniu tego zagadnienia w najnowszym polskim podręczniku historii prawa i państwa.

² AGZ t. III, 88.

³ *Zbiór dokumentów małopolskich* [cyt. dalej: ZDMłp.] cz. VII, nr 1898 i 1899. Wydawnictwo w druku, ma się ukazać w 1975 r.

Wyrażenie *laudum et constitutio Regni* sugeruje, że była to uchwała jakiegoś zjazdu i że odnosić się miała do terenu całego Królestwa. Roman co prawda we wspomnianej pracy uważał, że odnosiła się jedynie do Małopolski, ale znał on tylko dokument dla Krosna, a w tym brak słowa *Regni*. Zresztą Krosno leżało na terenie nie Małopolski, lecz Rusi Czerwonej, a jak sam Roman twierdzi, „w Wielkopolsce odpowiedzialność mieszczanina za zabicie lub zranienie szlachcica przed sądem prawa polskiego była od dawna regułą” (od dawna, tj. przed statutami nieszwaskimi).

Biecz, Bochnia i Krosno, trzy miasta średniej wielkości, położone na Podkarpaciu i posiadające ludność częściowo niemiecką, w ciągu czterech dni solidarnie uzyskały od króla potwierdzenie reszty pozostałego im immunitetu sądowego. Być może do tej akcji należało więcej średnich miast (Kraków jeszcze w tym czasie czuł się dostatecznie silny), a małym miastom może mniej na tej sprawie zależało. Pamiętać trzeba, że archiwa małych i średnich miast uległy dewastacji, a i to, co ocalało wydrukowano w całości jedynie dla terenu Małopolski. Zapewne miasta nie czekały ze swoją akcją zbyt długo po ogłoszeniu niekorzystnego dla siebie *laudum*⁴. Istotnie z 1420 r. znany z Kroniki Jana Długosza zjazd w Łęczycy, który odbył się na św. Jakuba, tj. 25 lipca. Na tym zjeździe — być może — uchwalono omawiane *laudum*.

Nie wydaje się możliwe, aby to, co odebrano mieszczanom, zachowano chłopom. Dlatego z dużym prawdopodobieństwem można przypuszczać, że omawiana uchwała dotyczyła nie tylko sądownictwa miejskiego, ale i wiejskiego.

II

W dwóch dokumentach lokacyjnych wsi położonych w ziemi sanockiej z 1426 r. znajdujemy wzmianki o nieznanym skądinąd statucie króla Władysława Jagiełły określającym maksymalny wymiar pańszczyzny świadczonej przez kmieci na 14 dni rocznie⁵. W dokumencie z 23 maja dla wsi Nowosielce powiedziano:

Cum etiam idem ad labores nostros fuerint invocati, non plus nisi quattuordecim dies successive secundum statutum et edictum nostrum volumus et decernimus perpetuo obligari.

Identyczną klauzulę zawiera także dokument dla wsi Sanoczek z 4 czerwca.

Omawiany statut zasługuje na uwagę z wielu względów. Nie tylko dlatego, że stanowi *novum* w historii prawa i państwa polskiego. Jest on pierwszym znanym aktem ustawodawczym normującym w państwie polskim ten najdokuczliwszy ciężar chłopski, jakim była niewątpliwie pańszczyzna⁶. Zarazem omawiany statut jest świadectwem pewnego etapu, jaki w chwili jego wydania osiągnął przebiegający intensywnie w XV w. proces podwyższania świadczeń chłopskich.

⁴ Roman w cytowanej pracy uważa, iż omawianą uchwałę ogłoszono na długo przed 1420 r. Ale wyrażenie *iam dudum* znaczyć może także „niedawno”, a nawet „natychmiast”. Por. *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce* t. III, z. 6, Kraków 1972, hasło *dudum*.

⁵ ZDMłp. cz. VII, nr 1998, 1999.

⁶ Spoza terenu ówczesnego państwa polskiego, bo ze wschodniego Mazowsza, znany jest pochodzący z tego samego mniej więcej czasu — z 1421 r. statut Janusza księcia warszawskiego określający wymiar pańszczyzny na 1 dzień w tygodniu. Por. *Lura Masoviae terrestria* t. I, wyd. J. S a w i c k i, Warszawa 1972, nr 66, s. 112.

Niestety, sformułowania obu cytowanych wyżej dokumentów są tak lakoniczne, że nie pozwalają na wystarczające odpowiedzi na pytania nawiązujące się w związku z omawianym statutem. Co gorsza, nie pozwala na nie także porównawczy materiał źródłowy (zestawiony niżej w tabeli w układzie chronologicznym), a przede wszystkim zachowane dokumenty lokacyjne. Jednak z tego rodzaju dokumentów jedynie bardzo nieliczne określają wymiar pańszczyzny. Ogromna większość milczy na ten temat zupełnie; sporo z nich odwołuje się ogólnikowo do zwyczaju panującego w danym kluczu majątkowym, lub okolicy — *sicut in aliis villis in clave nostra NN, in districtu, in terra NN labores faciant*. Wynika to z kilku przyczyn. Przede wszystkim w piętnastowiecznej Polsce rozwój kultury pisanej osiągnął już ten poziom, że powstały pewne biurokratyczne nawyki, a formularz dokumentów lokacyjnych usztywnił się, składając się głównie z konwencjonalnych formuł z pominięciem zmiennych realiów⁷. Ponadto, dokument lokacyjny był głównie umową właściciela dóbr z sołtysem. Jeżeli więc wymieniano w dokumencie powinności kmiecie, to raczej czynsze i daniny, ponieważ zbierał je sołtys i część z nich zatrzymywał dla siebie. Wreszcie proces wzrostu renty odrobkowej w XV w. był na tyle szybki, że mógł być przez wielką własność zauważony i uświadomiony. A w takim wypadku oczywiście nie chciano przez ścisłe określenie wymiaru pańszczyzny zamykać, lub przynajmniej utrudniać sobie drogi do jej podwyższania. Z tych, a może i innych przyczyn z okresu od początku panowania Władysława Jagiełły do połowy XV w. znamy z całego terenu ówczesnego Królestwa Polskiego (a więc bez Mazowsza, Pomorza i Śląska) zaledwie około 45 dokumentów określających wymiar pańszczyzny. Nawet jeśli dodamy do nich kilka wyroków w sprawie powinności chłopskich oraz dane z księgi uposażenia biskupstwa lubuskiego z około 1405 r., jest to materiał zbyt szczupły do wyjaśnienia wszystkich niejasności lakonicznych wzmianek w omawianym statucie⁸.

Niejasny jest zasięg geograficzny statutu. Czy odnosił się do całego Królestwa, czy do Małopolski i Rusi Czerwonej, czy też może tylko do samego województwa ruskiego? Obie wzmianki o statucie pochodzą z terenu województwa ruskiego — ziemi sanockiej. Ponadto przez następne ćwierć wieku wszystkie wiadomości o czternastodniowej pańszczyźnie pochodzą także z terenu województwa ruskiego. Ale też z tego okresu znamy tylko jeden dokument lokacyjny królewski z innych terenów określający wymiar pańszczyzny — dla wsi Kłokoszyn z 1427 r. Dopiero z trzeciej ćwierci XV w. pochodzą wiadomości o czternastodniowej pańszczyźnie z terenu Małopolski: 1452, wyrok sądu królewskiego dla wsi Klimontów i Ostrów klasztoru staniąteckiego⁹; 1470, obniżenie pańszczyzny we wsi Binarowa starostwa bieckiego z 14 do 8 dni rocznie¹⁰.

Można te fakty interpretować wielorako: albo omawiany statut obowiązywał od początku w całym państwie, lub przynajmniej w Małopolsce

⁷ Por. St. Kuraś, *Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi małopolskich XIV—XV w.*, Wrocław 1971.

⁸ Nie można dla celów porównawczych posługiwać się danymi z księgi uposażenia diecezji krakowskiej Jana Długosza, ponieważ to dzieło pochodzi nie z połowy XV w. — jak mylnie przyjęto w *Historii chłopów polskich* t. I, Warszawa 1970, s. 191 n. — lecz dopiero z lat 1470—1480. Por. St. Kuraś, *Regestrum ecclesiae Cracoviensis. Studium nad powstaniem tzw. Liber beneficiorum Jana Długosza*, Warszawa 1966, rozdz. IV.

⁹ *Dokumenty sądu ziemskiego krakowskiego 1302—1453*, wyd. Z. Perzanowski, Kraków 1971, nr 225.

¹⁰ Arch. Kom. Praw. t. X, s. 12, nr 7.

i na Rusi Czerwonej, a nie uwidacznia się to dostatecznie z braku źródeł, albo przeznaczony był pierwotnie jedynie dla województwa ruskiego a dopiero po upływie ćwierćwiecza norma 14 dni pańszczyzny rocznie już jako *mos et consuetudo* zastosowana została sporadycznie w sąsiedniej Małopolsce.

Nie jest także jasny zasięg rzeczowy omawianego statutu. Czy odnosić się miał jedynie do dóbr monarszych (ewentualnie także do klasztornych, które także podlegały sądownictwu królewskiemu), czy też analogicznie do wspomnianego wyżej statutu księcia warszawskiego Janusza z 1421 r. do wszystkich kategorii dóbr — królewskich, kościelnych i szlacheckich. Faktem jest, że normy 14 dni pańszczyzny nie spotykamy w żadnym dokumencie dotyczącym dóbr szlacheckich lub kościelnych (poza cytowanym wyżej wyrokiem dla wsi Klimontów i Ostrów z 1452 r.). Ale i w dokumentach królewskich norma 14 dni nie znalazła powszechnego zastosowania, jak świadczą przykłady wsi Kłokoszyn (1427 r.) i Dobrzany (1439 r.). Może więc brak wiadomości o czternastodniowej pańszczyźnie w dobrach niekrólewskich wynikać ze szczupłości materiału źródłowego i świadczyć raczej o zwolnionym procesie przyjmowania się nowej normy prawnej. Wszak także konstytucja sejmu toruńskiego z 1520 r. o jednym dniu pańszczyzny w tygodniu nie od razu znalazła powszechne zastosowanie we wszystkich wsiach¹¹, a pewne wsie do samych rozbiorów nie odrabiały wcale pańszczyzny, jeśli nie pozwalały na to warunki gospodarcze, lub nie leżało to w interesie właściciela.

Statut króla Jagiełły o pańszczyźnie na pewno stanowił jakiś etap procesu wzrostu renty odrobkowej. Ale przynajmniej w świetle szczupłego materiału porównawczego, jakim obecnie dysponujemy, nie był jakimś przełomem w tym procesie, nawet takim, jakim była wspomniana konstytucja sejmu toruńskiego z 1520 r. Zarówno przed r. 1426, z którego pochodzą wzmianki o omawianym statucie, jak i w następnych dziesięcioleciach można stwierdzić ogromną rozpiętość renty odrobkowej w Polsce: od jej zupełnego braku, przez kilkudniową pańszczyznę roczną aż do pańszczyzny dwóch dni w tygodniu. Nie wydaje się też prawdopodobne, aby omawiany statut mógł obniżyć pańszczyznę do 14 dni rocznie w tych wsiach, w których była ona uprzednio wyższa. Na pewno zaś nie zapobiegał dalszemu procesowi wzrostu renty odrobkowej. Po upływie pół wieku od jego wydania w Małopolsce już 83% wsi kościelnych odrabiało pańszczyznę tygodniową, z czego połowa jeden dzień, ćwierć dwa dni, zaś reszta trzy lub nawet więcej dni w tygodniu¹².

Zapewne wśród tysięcy dotąd nie drukowanych dokumentów polskich XV w. i wśród dziesiątków tysięcy zapisek sądowych mogą być i takie, które wprowadzone do obiegu naukowego rzucą z czasem nowe światło na zaginione prawa z czasów króla Jagiełły, a może nawet odnajdzie się ich pełny tekst.

¹¹ Por. *Materiały do dziejów robotniczy w Polsce w XVI w.*, wyd. St. Kutrzeba [w:] Arch. Kom. Praw. c. IX oraz *Ordynacje i ustawy wiejskie z archiwum Metropolitalnego i Kapitulnego w Krakowie 1451—1689*, wyd. St. Kuras, Kraków 1960, tabela na s. IX.

¹² *Historia chłopów polskich t. I*, s. 192.

WYMIAR PAŃSZCZYNY W POLSCE W LATACH 1386—1450

Data dokumentu	Miejscowość	Własność	Wymiar pańszczyzny	Źródło
1	2	3	4	5
20 I 1386	Chruślina (woj. lubelskie)	szlach.	zasiać i zżąć po 1 mierze owsa i żyta + 1 dzień przy sianokosach i 1 dzień przy żniwach	ZDMłp. I, nr 179
10 VI 1387	Łódzia i Widzewnica (woj. łęczyckie)	biskup. wrocław.	5 dni rocznie	Dok. kuj. maz., s. 161, nr 90
1387	Modrzewie (woj. sandomierskie)	arcyb. gnieźń.	1 dzień w tygodniu	ZDMłp. IV, nr 1078a
1389	Kąty (Kujawy)	szpital brzeski	3 dni rocznie	KDPol. II, nr 534
1392	Żelazno (Wielkopolska)	klasztor lubiński	3 dni rocznie	KDWłkp. III, nr 1928
25 I 1394	Milejów (woj. sieradzkie)	klasztor sulejowski	jutrzyzny i sianokosy	J. Mitkowski, <i>Pocz. klasztoru cystersów w Su- lejowie</i> , Poznań 1949, s. 364, nr 39
12 IV 1396	Tarnawa (woj. krakowskie)	klasztor im- bramowicki	jutrzyzny, sianokosy, zwózka drewna	AKH XVI, s. 99, nr 11 i 14
5 VII 1398	Janowice i Krępiec (woj. lubelskie)	król	1 dzień w tygodniu	ZDMłp. VI, nr 1623
3 II 1401	Skorczyce (woj. sandom.)	biskup. krak.	po 1 dniu przy orce je- siennej, sianokosach oraz nieokreślona ilość dni przy żniwach	KKK. II, nr 450
21 X 1402	Prusiek (ziemia sanocka)	król.	4 dni rocznie i podwoły	ZDMłp. VI, nr 1653
4 V 1403	Krzyszkowice (woj. krakowskie)	klasztor szczyrzycki	jutrzyzny i sianokosy	j.w. I, nr 243
1405	Sarbinowo (woj. kaliskie)	arcyb. gnieźń.	2 dni rocznie	<i>Vis. bon.</i> , s. 297
29 IV 1404	Wieszczyce (Kujawy)	kustodia włocławska	jutrzyzny	KDPol. II, nr 346
20 VIII 1404	Wólka Twarogowa (woj. sandom.)	klasztor miechowski	1 dzień w tygodniu	ZDMłp. I, nr 257
23 III 1405	Wierzbica (woj. sandom.)	klasztor wąchocki	rocznie sołtysowi 2 dni, klasztorowi 1 dzień oraz sianokosy i żniwa	j.w. I, nr 264
1 VI 1405	Radłów (woj. kaliskie)	klasztor lądzki	3 dni rocznie i sianokosy	KDWłkp. V, nr 76
10 XI 1405	Zagórze (woj. sandom.)	scholasteria kielecka	3 dni rocznie	ZDMłp. I, nr 267
ok. 1405	Goplanica (woj. kaliskie)	biskup. lubuskie	3 dni rocznie	<i>Das Lebuser Stiftregister von</i>

1	2	3	4	5
j.w.	Niemiestów (woj. kaliskie)	j.w.	4 dni rocznie	1405, Wiesbaden 1965, s. 46n.
j.w.	Kamienica (woj. kaliskie)	j.w.	sianokosy	j.w.
j.w.	Łęzyn (woj. kaliskie)	j.w.	<i>allodium rustici</i> <i>tenentur colere</i>	j.w.
j.w.	Przewieczany (woj. sandom.)	j.w.	wg rozkazu	j.w.
j.w.	Jałowęsy (woj. sandom.)	j.w.	8 dni rocznie + jutrzyny	j.w.
j.w.	Garbacz, Zochcin (woj. sandom.)	j.w.	1 dzień w tygodniu	j.w.
j.w.	Łędzice, Biskupice Niemienice, Porudzie, Stryczowice, Świętkowa Wola, Worowice (woj. sandom.)	j.w.	2 dni w tygodniu	j.w.
17 VII 1408 1408	Dąbrowa (woj. sandom.) Sworawa (woj. łęczyckie)	klasztor sulejowski arcyb. gnieźń.	jutrzyny i sianokosy 2 dni w tygodniu	ZDMłp. I, nr 277 KDWłkp. V, nr 118
30 XI 1411	Kownaty (woj. kaliskie)	klasztor lądzki	3 dni rocznie	j.w. V, nr 191
9. II 1411	Szerzawy (woj. sandom.)	biskup. krak.	2 dni rocznie	Kod. kat. krak. krak. II, nr 52
21 X 1412	Jamnik (woj. sandom.)	j.w.	4 dni rocznie	j.w. II, nr 538
20 III 1416	Ochoćnica (woj. krakowskie)	król.	3 dni rocznie lub barana wzgl. kozła	ZDMłp. VI, nr 1804
28 IX 1416	Zemborzyn, Czekarzo- wice (woj. sandom.)	król.	jutrzyny + 2 dni przy sianokosach	j.w. VI, nr 1810, 1811
5 X 1417	Moszczenica (woj. krakowskie)	klasztor starosądecki	1 dzień w tygodniu	j.w. V, nr 1291
26 III 1421	Kopytowa i Łąjsce (woj. krakowskie)	klasztor koprzywnicki	jutrzyny	j.w. II, nr 348
25 VI 1421	Stankowo (woj. poznańskie)	klasztor lubiąński	orka (bez bliższych da- nych)	KDWłkp. V, nr 340
5 XII 1421	Bibice (woj. krakowskie)	klasztor zwierzyniecki	3 dni rocznie + jutrzyny	ZDMłp. II, nr 370
1422	Olszanica (woj. krakowskie)	j.w.	2 dni w tygodniu	SPPP, II, nr 1822
ok. 1413 —1422	Rzujewice (woj. sandom.)	arcyb. gnieźń.	od 24 VI do 8 IX 2 dni tyg. przez resztę roku 1 dzień w tygodniu	<i>Vis. bon.</i> , s. 368
1 V 1424	Kreżoły (woj. poznańskie)	szlach.	wg potrzeby	KDWłkp. V, nr 387
8 V 1424	Zakrzówek (woj. lubelskie)	klasztor koprzywnicki	jutrzyny + 1 dzień przy sianokosach	ZDMłp. V, nr 1345
17 VIII 1425	Niwki (Kujawy)	szlach.?	2 dni rocznie + podróże	KDPol. II, nr 372

1	2	3	4	5
30 IX 1425	Niedźwiedzki Kierz (woj. sandom.)	biskp. krak.	żniwa	ZDMłp. II, nr 380
7 I 1426	Sosnka (Kujawy)	biskp. włocł.	3 dni rocznie	KDPol. II, nr 375
23 V 1426	Nowosielce (ziemia sanocka)	król.	14 dni rocznie	ZDMłp. VII, nr 1998
4 VI 1426	Sanoczek (ziemia sanocka)	król.	j.w.	j.w. VII, nr 1999
11 III 1427	Kłokoszyn (Kujawy)	król.	kmiecie jutrzyny—zagrod- dnicy 1 dzień (w tyg.?)	KDPol. II, nr 570
21 III 1430	Łukawica (ziemia przemyska)	król.	14 dni rocznie	ZDMłp. VII, nr 2048
4 X 1429	Bronowice (woj. krakowskie)	kościół NMP w Krakowie	1 dzień w tygodniu	j.w. II, nr 418, 426
27 VI 1430	Żubrza (woj. ruskie)	król.	14 dni rocznie	j.w. VII, nr 2086
6 I 1437	Zawiercie	szlach.	3 dni rocznie	j.w. II nr 493
13 VIII 1439	Dobrzany (woj. ruskie)	król.	8 dni rocznie	j.w. VIII, nr 2231
8 VI 1441	Ozomla (ziemia przemyska)	król.	14 dni rocznie	j.w. II, nr 581
26 IX 1444	Bronisław (Kujawy)	klasztor św. Magdaleny za murami Płocka	1 dzień w tygodniu	KDPol. II, nr 583
25 X 1444	Reiszyn i Rudnik (woj. lubelskie)	klasztor koprzywnicki	żniwa, sianokosy podwody	ZDMłp. III, nr 702
13 XI 1444	Krowodrza (woj. krakowskie)	klasztor św. Ducha w Krakowie	2 powaby rocz., sianoko- sy i zwózka drewna	j.w. III, nr 703
24 VII 1448	Wielka Rożana (woj. ruskie)	król.	14 dni rocznie	<i>Matr. Regni Poloniae codices</i> s. XV, nr 45
1448	Zuszyce (woj. ruskie)	król.	14 dni rocznie	AGZ II, nr 74
29 I 1449	Bronisław (Kujawy)	klasztor św. Magdaleny	jutrzyny +2 podróże	KDPol. I, nr 185
4 II 1450	Jaworzno (woj. krakowskie)	biskup. krak.	4 dni rocznie	ZDMłp. III nr 842